Csengey Balázs

Dalszövegek és azok hiánya

Közelítések Cseh Tamás és Csengey Dénes közös munkáihoz[1]

Csengey Dénes és Cseh Tamás barátsága, együttműködése nem kapott eddig megfelelő hangsúlyt. Csengeyre rendszerváltó író–politikusként emlékezünk elsősorban, zárójelben megjegyezve, hogy egy lemez erejéig dalszövegeket írt barátjának, míg Cseh Tamás dalainak világát óhatatlanul is Bereményi Gézával kötjük össze. A bennfentesek esetleg megemlékeznek az egyetlen kivételt képező műsorról (majd lemezről), melyet nem a jól ismert szerzőpáros alkotott, de a recepció ennyiben többé-kevésbé kimerül. Valóban, a közös munka kézzelfogható gyümölcse mára a *Mélyrepülés* maradt, de ennél azért lényegesen több közös vállalkozásuk volt a nyolcvanas években, ezek – a teljesség igényét nélkülöző – ismertetésére teszek most kísérletet.

Ismeretségük – levelezésük tanúbizonysága szerint – már a hetvenes évek végéről fakad. Ekkorra a szekszárdi születésű Csengey már túl volt négy év hajózási szakközépiskolán Budapesten, katonaságon Ercsiben, különböző szekszárdi alkalmi munkákon, képesítés nélküli tanítóságon Faddon, sőt gyári népművelőként is dolgozott már Hajdúböszörményben, az Egyesült Izzónál, így korát meghazudtoló élményanyaggal és társadalomismerettel került a debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem magyar–történelem szakára. Korántsem meglepő, hogy Cseh Tamás dalai, illetve Bereményi Géza szövegei felkeltették az érdeklődését az ebben az időszakban már a *Tolna Megyei Népújság* után az *Alföld* és a *Mozgó Világ* hasábjain is szárnyait próbálgató, az egyetemi kulturális életbe, debreceni vitaestekbe magát belevető Csengey Dénesnek. Már a *Fehér babák takarodója* című műsorral is kiemelten foglalkozott, de a 1979-ben színpadra kerülő *Frontátvonulás* volt az, amire – sokakkal egyetemben – a szerzőpáros legkiforrottabb munkájaként tekintett. Tamás értelmezését, véleményét is kikérve 79 végén az egyetemi újságba írt a dalokról és az új műsorról rövid esszét,

Csengey Balázs (1985) magyar nyelv és irodalom szakos bölcsész és tanár, a Cseh Tamás Archívum munkatársa.

1 A felhasznált szakirodalmat, leveleket, dokumentumokat a Cseh Tamás Archívumban őrzött Csengey Dénes- és Cseh Tamás-hagyaték szolgáltatta. Külön köszönet Erdélyi Jánosnak, aki rendelkezésemre bocsátotta *A kétségbeesés méltósága* című filmhez készített vágatlan felvételeket.

mely azonban szerkesztői döntés értelmében nem jelenhetett meg. Erről 1979 decemberében így számolt be Tamásnak írt levelében:

„Mondtad, hogy a Frontátvonulás körül voltak problémák, és hajlamos voltam azt hinni, hogy bizonyos fórumok tabuvá nyilvánították a rólatok dalaitok mélységének igényével szóló munkákat. (Elég kézenfekvő is, hogy azok a bizonyos fórumok legszívesebben – mondandótokat kiherélendő – a sztárok műanyag dobogóján látnának benneteket, értetlen tinédzserektől körülvéve.) Már csak azért is hihettem ezt, mert – te még nem tudod – a »Cseh Tamás nincs humoránál« című cikk sem jelenik meg. Ócska történet. Bevittem az egyetemi lap szerkesztőségébe, elolvasták, megköszönték, aztán, amikor pár nappal később megint ott jártam, megláttam a cikket, amire belépésemkor (de nem elég gyorsan) rácsúsztatott egy üres lapot a szerkesztő. Kíváncsi lettem, miért teszi, odanyúltam, megnéztem. A kéziraton már ott voltak a nyomdának szóló utasítások, betűtípus, tükörszám stb., és egy teljes oldal vastag fekete filccel ki volt húzva. (Fogadok, hogy te is pontosan meg tudnád jelölni, melyik része a szövegnek.) Persze azonnal visszavettem az írást, de azért ez idegesítő. Úgy látszik, akárhogy »megcsavartam« az elejét […], még mindig nem volt elég »okos« az odacsapás. Ők viszont »okosak« és aljasok. Ha véletlenül nem fogy el éppen a pénzem (előleget kérni mentem a szerkesztőségbe), nézhettem volna a kibelezett gondolatsort a nevem és a neved alatt." [2]

A téma a kezdeti kudarctól függetlenül továbbra is terítéken maradt, 1981-ben az *Alföld*ben megjelent *Tíz év után* címmel egy Csengey által készített Cseh–Bereményi-interjú,[3] mely rendhagyó módon a szokásos kérdések helyett inkább a számvetéssel foglalkozott, illetve a Zeneműkiadó érdeklődést mutatott a téma iránt, így már 80-ban megkezdődtek a három évvel később megjelenő, *„…és mi most itt vagyunk"* címet viselő esszékötet előkészületei. Valójában nem az első megszületett esszé további kidolgozása, többszólamúvá tétele volt időigényes, hanem a kiadóval való egyezkedés, a kész szöveg kiadhatóvá tétele. A könyv gazdagon tárgyalta a dalokat, műsorokat, de még annál is aprólékosabban azok nemzedéki, szociológiai hátterét. Nem a dalok szándékát vizsgálta, hanem azok egyénben, közösségi tudatban fészkelő forrásait, illetve befogadási problematikáját. Népszerű olvasmány lett a Cseh Tamás-rajongók körében, de a XX. század második felének magyar történelmével, létkérdéseivel foglalkozók között is. A kritikák főleg arra hívták fel a figyelmet mind pozitív, mind negatív hangsúllyal, hogy a mű elsősorban a Csengey Dénes számára megkerülhetetlen (de sokak által ekkoriban megkérdőjelezett) nemzedéki kérdéssel foglalkozik, és a dalokat, a jelenséget saját gondolatmenetének illusztrációjaként használja fel. Kicsit összecseng nemzedéki gondolatmenetének alapja Gáll Istvánéval, aki szerint „Az 1940 és 1950 táján születettek két nemzedéke a gyerekkor alulnézetéből

2 Csengey Dénes levele Cseh Tamásnak (1979. december). Cseh Tamás Archívum.

3 Ld. Csengey Dénes: Tíz év után – Csengey Dénes beszélgetése Cseh Tamással és Bereményi Gézával. In *Alföld*, 1981/3. sz., 70–78.

látta a történelmi éveket. Családjaik sorsa titkokkal van tele, sérelmekkel és megpróbáltatásokkal, amelyek kimondva-kimondatlanul húzódnak meg írásaik mögött. Eleinte azt mondták róluk, hogy nincs élményük, azért írnak semmiről se szóló novellákat. Pedig épp hogy túl sok, túl fájdalmas élményük volt, családi mitológiák épültek a meghurcoltatásokra, és az író számára ez a magán, »családi történelem« bizonyos szempontból fontosabb a valódinál; és nem véletlen, hogy az alanyiság vallomást megkönnyítő formáját is személyiségük megsokszorozásával, történetük ködösítésével és mitizálással, elidegenítő keretregénnyel, ironizálással, stiláris játékossággal vagy alteregójuk elszemélytelenítésével mintegy eltávolították önmaguktól, annyira fájdalmas az önvallomás."[4]

Úgy gondolhatnánk, hogy miután a Cseh–Beremény-szerzőpáros Géza döntésének értelmében 82-ben abbahagyta a közös munkát, kimerült a téma is a megszületett esszékötetnek köszönhetően, azonban koránt sincs így. Nemcsak annak köszönhetően, hogy a régi dalokból Beremény új összekötőszövegeivel 84-ben színházba és lemezre is került a *Jóslat*, ami tovább vitte a hagyományt, hanem annak is, hogy a közérzet, a világ nem változott. Továbbra is hiánycikk volt a témáról vagy egyáltalán bármiről folytatott érdemi diskurzus. Ennek tükrében nem meglepő, hogy Csengey a 80-as évek közepén sokkal közvetlenebb eszközökkel járta körül a dalok világát, a nemzedéki kiútkeresés lehetőségeit. Nem újabb tanulmánnyal jelentkezett ugyanis, hanem amikor tehette, vidéki fellépéseire elkísérte Cseh Tamást, és a *Jóslat*ot követően nem egy alkalommal az ő vezetésével folytattak vitát, beszélgetést a dalokról, a korképről, a kórképről. A *Tolna Megyei Népújság* egy programajánlójában egészen odáig ment, hogy Cseh Tamás és Csengey Dénes előadásaként hirdette 1985. május 9-én a másnapi paksi Jóslat-estet.[5]

Erről az estéről több információnk áll rendelékezésre, mint a hasonlókról, „köszönhetően" Szokolay „Havasi" Zoltán titkos megbízottnak, aki jelentését nem magának a műsornak, sokkal inkább a beszélgetésnek szenteli. Leírja többek között, hogy „Csengey Dénes mindenekelőtt a történelmi tudatról, az egyes nemzedékek társadalmi beilleszkedéséről beszélt. Elmondta, hogy az ötvenes években született nemzedék, különösen annak az értelmiségi réteghez tartozó része, nehezen találja a helyét a mai magyar társadalomban, történelemszünetet érez, nincsenek – mert nem lehettek – konkrét történelmi tapasztalatai, ez okozza ezt a tévelygést, talajvesztést, identitás-hiányt, amelyről a dalok is szóltak."[6]

Ebből a rövid részletből is kitűnik, hogy ezek az estek kiváló alkalmat szolgáltattak Csengeynek, hogy a *Mozgó Világ*ban és az *Alföld*ben megjelenő nemzedéki esszéiben is felmerülő gondolatairól többirányú kommunikációt folytathasson a dalok apropóján, ezáltal reakciót, visszacsatolást és intenzív emóciókat

4 Gáll István: *Péter, küzdjünk meg?* In uő, *Hullámlovas*. Bp., 1981, Kozmosz, 335.

5 Ld. Programajánló. In *Tolna Megyei Népújság*, 1985/107. sz., 8.

6 Ld. Hanák Gábor: Egy est leírása és annak kontextusa. In *Irodalmi Magazin*, 2018/1. sz., 92.

kiváltva a közönségből. Fontos ezt kiemelni, ugyanis egészen más aktus a nyilvános beszélgetés, vita, mint az írás, közlés. Már Debrecenben, az egyetemen is volt beszélgetéssel összekapcsolt előadássorozat indítására kísérlete, Kesthelyre költözése után ott is igyekezett egy olyan szellemi atmoszférát teremteni, ahol ez lehetséges. *Kérdések és válaszok* címmel el is indult az előadássorozat, ami aztán hamvába holt.

Talán ez volt az egyik olyan mozgatórugó, ami arra ösztökélte, hogy Cseh Tamásnak műsort írjon: a publikum előtt testet öltő gondolatok kihívása. Némi gyakorlata is volt már a színpadra szánt művek terén, hiszen ekkorra már két monodrámát is jegyzett, melyek közül *A cellá*t be is mutatták 1984-ben Kecskeméten, Jancsó Miklós rendezésében, Szíki Károly főszereplésével. A másik motiváció természetesen az volt, hogy Beréményi Géza nélkül nem születtek új dalok, nem volt új műsor, így barátként és az egyedi műfaj tisztelőjeként sem szerette volna, hogy ez a jelenség végérvényesen megszakadjon. Ő maga három évvel később így vallott az okokról Keresztury Tibornak: „Főleg a barátság inspirált, de mellette ott volt a kipróbálatlan műfaj lehetősége is mint kísértés. És hát az is, hogy úgy gondoltam, Cseh Tamás túl jó énekes ahhoz, hogy a pályája negyvenkét évesen abbamaradhasson."[7]

Tamás is több helyen beszélt erről az időszakról, Bérczes László beszélgetőkönyvében Gödrös Fricit és Petri Györgyöt említette, akivel az ínséges időben megpróbáltak közösen dolgozni, 87-ben az *Új Forrás*nak pedig így nyilatkozott:

„Amikor nyilvánvalóvá vált, hogy mi a Gézával nem csináljuk tovább, én ültem magamban, gondolkodva azon, mi lesz a sorsom, mert engem egzisztenciálisan is érintett a szakítás, kár ezt eltagadni. Döntenem kellett, hogy visszamegyek tanárnak, vagy mi az ördög lesz. Ha visszamegyek, az megfutamodás lett volna. Különben is, a dalok a bőröm alatt voltak, meg egyetlen dolgot megtanultam: énekelni – egyedül. Akkor már a Katona József Színház tagja voltam, és a Zsámbékiék előkerítették Kornis Mihályt, hívták Esterházyt, hogy itt van a Cseh Tamás, hát csináljatok valamit. Többekkel összepróbálkozunk, de ehhez nem elegendő ügyes írónak lenni, ehhez más szándék kell, egyáltalán nem csak tehetség kérdése. Egyszer csak jött a Csengey, és azt mondta, én nem akarom, hogy abbamaradjon, megpróbálok írni. S a Dénes volt az egyetlen, aki nem kötelességből közeledett, hanem szívből. Meg is született a Mélyrepülés."[8]

Az első közös munkálatokra utaló dokumentum egy 1985. június 24-én jegyzett levél, melyben Csengey már szövegkezdeményekkel jelentkezett, illetve júliusi közös munkát helyezett kilátásba: „Jó lenne, ha próbálnál erre valamilyen dallamot. Én a szöveggel biztosan készen leszek júliusra, és akkor már lenne valamink az induláskor. Van még félben-harmadban három-négy más szöveg is, azokat is igyekszem befejezni. Küldök belőlük, ha készen lesz

7 Keresztury Tibor: Jelen idejűvé tenni a történelmet. In *Alföld*, 1989/5. sz., 37.

8 C. Varga Sándor – Rab László: Meztelen szablyával. In *Új Tükör*, 1987/31. sz., 27.

valamelyik. Kíváncsi vagyok, tudunk-e dolgozni így, levelező tagozaton, jó lenne, ha tudnánk, mert Keszthely ősszel is pontosan olyan messze lesz Pesttől, mint most."

1985 augusztusában már nemcsak dalok voltak születőben, hanem a műsor nyers verziója is kezdett körvonalazódni, ezekbe a tervekbe Csengey a Balatonedericsen tartózkodó Csurka Istvánt is beavatta, aki színpadi szerzőként nagyon pozitívan beszélt a tervezetről, szerinte „ebben a fikcióban mindent el lehet mondani Magyarországról".[9]

A következő év februárjára már szinte véglegessé vált a műsor, amit hivatalosan 1986. május 19-én a Katona József Színházban mutatott be Cseh Tamás. Mindenképpen kockázatos volt a vállalkozás, ugyanis Beremányi Géza meglehetősen magasra helyezte a lécet mind a dalok, mind a műsorok tekintetében. A *Frontátvonulás*ban megvolt az a tökéletes koncepció, amit lemásolni sem lett volna ildomos, de teljesen hátat fordítani, új irányt szabni sem lett volna működőképes ötlet. Ezt az akadályt sikerrel vette az újdonsült szerzőpáros, hiszen Csengey már egyéniségéből fakadóan is sokkal keményebb, kevésbé burkolt szövegekkel jelentkezett, az ő szövegei Beremányiével ellentétben nem az egyszerű, hétköznapi szituációkban rejlő feszültségektől, visszásságoktól, tanácstalanságtól jutottak el a néhol közéleti, egész társadalmat érintő kérdésekig, kétségekig, hanem éppen fordítva, a közéleti bölcsőből és változtatási kényszerből születve redukálódtak az egész közösséget érintő, de mégis egyéni sorsokként bemutatott drámai helyzetekig, történetszálakig. Így a *Mélyrepülés* koherensen beilleszkedik Cseh Tamás műsorainak sorába, miközben Beremányi szövegeitől a nekik kijáró tisztelet megadásán túl egyértelműem elkülönül. A fentebb már idézett interjúban Csengey így vall az összehasonlítást érintő kérdésről: „Azon sokat vitatkoztak már, hogy a Mélyrepülés jobb-e a Frontátvonulásnál, vagy gyengébb, vagy – ami a legrosszabb volna – éppen olyan. Nem hinném, hogy ezt a vitát én eldönthetném. De azt persze megmondhatom, hogy miért Novák, s miért nem Vízi az enyém. Vízi a saját lelkét akarja menteni, ő szívében szökevény, neki megszöknie nem sikerül innen. Novák ellenben az az árnyalatnyi közös esély, amit a Mélyrepülés születése idején senki sem vehetett igazán komolyan – kivéve persze magát Novákot –, de amelyet mégis mindenki számon tartott. Ő itt akart szabad lenni, és maradt a puszta akaratával tehetetlenül, itt."[10]

A nyíltabban kritikus, már-már egyértelműen politizáló, ám így is lírai szövegek szerencsés helyzetet teremtettek abból a szempontból, hogy így a felépítésbeli hasonlóságok ellenére sem tekinthető egy Beremányi-parafrázisnak a *Mélyrepülés*, azonban ugyanezen jellegzetességek miatt engedélyezése sok kérdést felvetett, korántsem volt biztos, hogy a Budapesti Pártbizottság vagy a Fővárosi Tanács Kulturális Osztálya nem vétózza meg a premier előtti napon az

9 Csengey Dénes levele Cseh Tamásnak (1985. augusztus 5.). Cseh Tamás Archívum.

10 Keresztury Tibor: i. m. 37.

egészet. Bérczes László beszélgetőkönyvében a bemutató előtti ellenőrzésre így emlékezett Tamás:

„Délelőtt tíz, a Katona nagyszínpada bemikrofonozva, a műszak a helyén, bevilágítva minden, a nézőtéren négy ember. Ilyet addig még nem csináltam, gondolj bele, gyanúsítottnak végig kell szaladnia a rendőrkutyák sorfala között. Lenyomtam a másfél órát, taps nincs, Zsámbéki fölszól, hogy találkozzunk a színészbüfében, lekotródok a színpadról. […] micsoda egy helyzet. Ülünk a büfében, kavargatjuk a kávénkat, Zsámbéki megszólal, és elkezd egy olyan dramaturgiai részt boncolgatni, aminek halvány köze sincs a politikai tartalomhoz, ehhez a két idegen is hozzászól, szóval egy ravasz játszmába kezd Zsámbéki, baráti beszélgetésbe csúszik át az előpremier, és ebbe ezek a cenzorok szívesen belemennek. […] Úgymond lesz dramaturgiai változtatás, és másnap jöhet az igazi bemutató. Szokatlan akusztikája volt ennek akkor, 1986-ban, az emberek nem mindig hittek a fülüknek. Jól szólt az, hogy egy ország elemelkedik onnan, ahol van."[11]

Csengey 1986. novemberi levelében így gondolt vissza ezekre a megjelenés körüli kérdésekre:

„Furcsa dolog ez a lehet–nem lehet dolog. Emlékszel, amíg csak készült a Mélyrepülés, amikor csak pár dal volt, mennyire istenkísértésnek tűnt az a pár dal is. Hogy jósolgatta mindenki, hogy jósolgattunk mi magunk is, hogy ezt aztán nem, ez biztosan nem szólalhat meg színpadon. Aztán meglett a műsor, és akkor azt mondta mindenki, minket se kivéve, hogy hát a dalok még csak-csak, azok még esetleg, na de ez a szöveg aztán semmiképpen. Kár beadni. Lehet, hogy éppen ez a sok külső fontoskodás, letiltás-jóslat tette, hogy most kevesellj-jük, amit csináltunk? Hiszen lám, még csak be se tiltották. Meg egyáltalán. De én közben ebből arra gondolok, hátha arról van szó, hogy éppen mi mondjuk meg, mit lehet? Amíg nem mondtuk, lehetetlennek tűnt, de így kimondva már természetes."[12]

Az új műsor sikerrel futott, csak a Katonában 55 előadást élt meg, a vidéki fellépéseket nem is említve, de itt korántsem állt meg a közös munka. 1986-ban Jancsó Miklós *Szörnyek évadja* című filmjéhez írtak együtt dalokat, szerepeltek is a filmben többek között Benke Lászlóval, Cserhalmi Györggyel, Kállai Ferenccel, Tarr Bélával és a Tolcsvay testvérekkel egyetemben. Cseh Tamás a korábbi Jancsó-filmekben tőle már megszokott karakterként, a vásznon gitárral átsétáló krónikásként tűnt fel, míg Csengey Dénes mellékszereplőként jelent meg az egykori tanáruk születésnapját ünneplő társaság forgatagában. A filmhez készülő és abban elhangzó három dal mellett Jancsó születésnapjára is írtak egyet, melyet csupán a kézirat, illetve a forgatás egyik estéjén készült hangfelvétel őrzött meg. Nem ez volt az egyetlen filmes munkájuk, két évvel később 1988-ban András Ferenc *Vadon* című filmjében mindketten a Magyar Légió

11 Bérczes László: *Cseh Tamás (beszélgetőkönyv)*. Palatinus, 2007, 256.

12 Csengey Dénes levele Cseh Tamásnak (1986. november 4.). Cseh Tamás Archívum.

katonájaként kaptak szerepet Oszter Sándor oldalán, *Immár, ímhol* című daluk pedig nemcsak megjelent a filmben, de annak dallama Mártha István munkája nyomán az egész történetet végigkíséri.

Még 1986-ban, a *Cimbora* felvilágosodásról szóló tematikus részében is egy Csengey-szöveggel jelent meg a képernyőn Tamás, valamint az 1987-ben a Szegedi Nemzeti Színházban Árkosi Árpád rendezésében színpadra kerülő Sarkadi-drámába, az *Oszlopos Simeon*ba is küldtek három dalt. Mindezek tükrében komoly felelőtlenség volna azt állítani, hogy alkotói kapcsolatuk barátságuk legtermékenyebb négy évében 85 és 88 között a *Mélyrepülés*re redukálódott volna. A műsor a sikernek köszönhetően persze lemezen is megjelent 1988-ban, szövegkönyve pedig a József Attila Kör *A Lap* című keretfolyóiratának próbaszámában is helyet kapott, a Dolog és Szellem egységben.

Munka tehát volt, igaz, Csengey Dénes számára ekkor már a politikai szerepvállalás is egyre hangsúlyosabbá vált. 85-ben ott volt Monoron, 87-ben Lakitelekre Cseh Tamás is vele tartott. Talán ennek az élménynek a hatására kezdték realizálni, hogy ami a *Mélyrepülés*ben megjelent, valóban eljöhet, nem csupán vízió a *Dallam a szabadságról*, nem csupán álmodni és remélni lehet, hanem tenni is érte. Cseh Tamás mint előadóművész a színpadon tett a műsor előadásával a változásért, s közben várta az újabb szövegeket, kapacitálta társát a folytatásra (nem volt ezzel egyedül, a Katona József Színház és Székely Gábor is várta a folytatást, hogy akár 88-ban műsorra tűzhessék), Csengey Dénes pedig belevetette magát a közéleti vitákba, küzdelmekbe. Volt már közel egy tucat felhasználatlan dal, és a kéziratok, illetve az *Új Tükör*ben augusztusban megjelent Cseh Tamás-interjú arra engednek következtetni, hogy megvolt nagy vonalakban az új műsor koncepciója, melyet csak ki kellett volna bontani, különböző munkacímeket is lejegyeztek *(Zuhanó angyalok álma, Időjárásjelentés)*, ám végül máshogy alakult. A miértre talán Csengey Dénes 1987 novemberében írott, látnokian pontos levelében találjuk meg a választ.

„Ahogy a múltkor téged, most engem ért utol valami, ami miatt most nem érzem magamat késznek, befejezettnek, színpadképesnek. Nem személyes elbizonytalanodásról van szó, nem arról a »tehetségtelen vagyok« érzésről, amit mindketten jól ismerünk. A dolog bonyolultabb ennél, nem is tudom, hogy mondjam el pár szóban. Kezdődött talán azzal, hogy a múlt héten megjött eszszékötetem első nyomdai levonata. Amíg javítottam, furcsa kettős érzésem volt végig. Egyik oldala az volt, hogy ami írva van, megáll, jó, pontos, sőt mára pontosabb, mint amikor írtam, akárcsak a Mélyrepülésnek, valahogy aláfordult az idő. A másik viszont az volt, hogy a könyv csak jövő májusban jelenik meg, és ki tudja, megüti-e annak az évnek, annak a májusnak a mértékét. Nem soványodik-e le, nem lesz-e addigra arcpirítóan kevés. Folytatódott a dolog azzal, hogy nekiültem a regényem utolsó fejezetének. Én ilyen fogalmazásbizonytalanságot húszéves koromban sem éreztem. Hogyan fejeződhet be egy regény, ami csak jövő karácsonykor kerül az olvasókhoz? Milyen történetet kell mondani jövő karácsonyra? És ahogy keresni kezdtem a béna munkaképtelenségem

okait, lassanként megértettem, észrevettem, hogy már régóta gyűlik, gyülekezik bennem egy előérzet, annak az előérzete, hogy most, egészen rövid idő alatt hihetetlenül megváltozik majd az életünk. Brutális lesz, mozgalmas és végletes, egy lappangó polgárháborús kényszer veszi át a hatalmat cselekedeteink felett. A metaforák halálának évada lesz, a kompromisszumok összeomlásának kora, az öntőformákon túlcsorduló történelem ideje. Megváltozik az értelmiség helyzete, megváltozik a kultúra helyzete, súlyukat veszítik az alkuban, öncenzúrában fogalmazódott szavak, eljön a színvallások ideje. Ugyanakkor viszont a mi dolgunk nem a vadítás lesz (és nem is a csitítás), nem a mozgósítás (de nem is a lefegyverzés), mert a közeli esélyek a lábon, mozdulatlanul fogadott vég és a magunkra szabadított fegyveres rend között vannak, és akármelyik partot megérinteni végzetes és középkori viszonyokat teremtő vétség. Nem tudom, érted-e. Várni kell, ki kell fürkészni a változás természetét, hagyni, hogy kiformálódjon bennünk a holnapi életes magatartás. Most nem lehet megcsinálni egy olyan darab premierjét, amelyik arról a napról szól, amelyiken megszólal. Szükség van egy-két hónapra, hogy a hamarosan bekövetkezőkről táplált rémképeink tapasztalatra cserélődjenek. Amit ma tudunk, benne van a Mélyrepülésben, amíg ez a vajúdó helyzet el nem mozdult, a Mélyrepülés van érvényben. Talán legjobb lesz, ha Székely Gábornak is megmutatod ezt a levelet. Biztos vagyok benne, hogy nemcsak te, ő is érteni fogja, hogy miről beszélek."[13]

Az új műsor tehát tovább váratott magára, és a következő évben megsokszorozódtak Csengey teendői. Megjelent ugyan az *Új Aurórá*ban öt darab dalszöveg zene nélkül, melyből csak kettő volt újdonság, a másik három már a *Mélyrepülésben* helyet kapott. (Csak a Tamás hagyatékában fennmaradt kazettáknak köszönhetően tudjuk, hogy dallam is készült az újakhoz.) Közben az MDF a Jurta Színházban tartott vitafórumokat a kisebbségekről, a demokráciáról, a nyilvánosságról, ugyancsak ebben az évben forgatták a fentebb már említett *Vadon* című filmet. Majd jött a második lakiteleki találkozó 1988. szeptember 3-án, ahol az MDF hivatalosan is megalakult, ezen ezúttal Cseh Tamás nem, csak Csengey Dénes vett részt, aki az ideiglenes elnökségbe is bekerült Bíró Zoltán, Csoóri Sándor, Csurka István, Fekete Gyula, Für Lajos, Joó Rudolf, Kiss Gy. Csaba és Lezsák Sándor társaságában. Korábban sem lehetett kényelmes, nyugodt pályával vádolni Csengeyt, de élete ekkortól vált igazán rohanássá. Egy őszi focibaleset és térdszalagszakadás után két hónap fekvést írtak elő neki, amit természetesen nem tartott be, októberben meghívásra Svédországba utazott, hogy az ottani magyaroknak beszámoljon a változás reményeiről, lehetőségeiről (Göteborgi előadása a *Hitel* 2017/6. számában olvasható). Hazatérése után járta Somogy, Tolna, Zala megyéket az MDF helyi szervezeteinek segítve a megalakulásban. 1988. október 10-én így vall Tamásnak az őszi időszakról és a soha el nem készülő új darab terveiről:

13 Csengey Dénes levele Cseh Tamásnak (1987. november 26.). Cseh Tamás Archívum.

„Azt most már tudomásul kell vennünk, hogy a legalkalmasabb időt, a még viszonylag üres kora őszt lekéstük. Ahogy számítom, te most éppen Nyugaton énekelsz, és mire hazaérsz, én utazom két hétre Svédországba. Utána pedig neki kell vágni az országnak, mert elhalasztott meghívások tucatjait tolom magam előtt, mint egy hóeke. A Fórum életében sorsdöntőek ezek a hónapok, mind a kilencen úgy vagyunk most, hogy az életünknek csak egy töredéke a miénk. Ha viszont ezt a kört bejártam, beveszem magam az íróasztal mellé, és lábra állítom az új darabot, mert az a kissé hatásvadász tervem, hogy egy kész első változattal jelentkezzem, valamikor november végén."[14]

Így Cseh Tamás másodszor került érdekes helyzetbe a nyolcvanas évek folyamán. Ezúttal volt szerzőtársa, csak nem volt új műsor. Volt szövegírója, viszont csak elvétve születtek új dalok. Ez nemcsak a távolságnak volt köszönhető, hiszen időközben Csengey Dénes – rövidebb-hosszabb időszakokig – lakott Cseh Tamásnál a Bartók Béla úton is, hanem a magánéletbe beszűrődő politikumnak, hiszen úgy érezte Csengey, hogy olyan időszak következik, ahol tettekkel sokkal többet tud tenni az ország felemelkedéséért, mint egy esetleges új darabbal. Novemberi levelében Tamás még említette az új darabot, de az is látszott, hogy tiszteletben tartotta barátja elkötelezettségét, aki ekkor már a *Hitel* szerzőjeként, szerkesztőjeként is dolgozott a fent már említettek mellett.

„Jó érzés volt a Hitel számait olvasni, a második számot frappánsabbnak tartom. Jót nevettünk a gyalogos szenátornak ajánlott kalandon. Melocco is sziporkázott, és egyáltalán nem tűnt annyira elméletinek a második szám, mint az első, bár alaposabb olvasatra még nem is volt nagyon időm. Most kezdek csak körülnézni az itthoni dolgainkat illetően. A színházban a Mizantrop bemutatójával vannak még elfoglalva. Fodor Géza telefonált egyszer, hogy mi van? Székely Gábortól kaptam egy gondterhelt pillantást. A Mélyrepülést éneklem még itt-meg ott, ahol még nem járt, de Szegeden is ebben a hónapban és Szekszárdra is hívtak, talán ott kellene »temetni« a műsort, ha már te is meggyógyultál. Az mikorra várható? Ha van jó híred, írjál!"[15]

A jó hír, miszerint kész az új műsor, elmaradt 88-ban, 89-ben pedig már leveleik témájául sem szolgált a tervezés. Született ugyan fontos Csengey-mű Cseh Tamás Bartók Béla úti lakásán 1989. március 14-én, de az már nem dalszöveg volt, hanem a másnap a TV-székházat a magyar nép nevében jelképesen lefoglaló szónoki beszéd. Ez is mutatja, hogy hiába nem folytatódott a közös alkotás, a barátság megmaradt. Így talán mindketten megkönnyebbültek, amikor hét év elteltével 89-ben Beréményi Géza Kővágóörsön felvetette Tamásnak, hogy írjanak újra együtt dalokat. Ennek valójában mindenki örült, Csengey vállát így egy ekkor már teljesíthetetlen teherrel kevesebb nyomta, a dalok sem maradtak abba, Cseh Tamás nem maradt új műsor nélkül, hiszen 90-ben már bemutatta az *Új dalokat*, nekünk pedig kuriózumként megmaradt a *Mélyrepülés*,

14 Csengey Dénes levele Cseh Tamásnak (1988. október 10.). Cseh Tamás Archívum.

15 Cseh Tamás levele Csengey Dénesnek (1988. november). Cseh Tamás Archívum.

az egyetlen olyan Cseh Tamás-lemez, melynek nem Beremányi Géza írta a szövegét.

Ugyan szakmai együttműködésük véget ért, egy mindkettejük számára fájdalmas epizódot még mindenképpen meg kell említeni. 1990. február 2-án Keszthelyen, az MDF megyei szervezetei tartottak nagygyűlést, melyen a Kaláka együttes és Sinkovits Imre mellett Cseh Tamás is meghívott vendég lett volna, az esemény plakátján a neve is fel volt tüntetve. Tamás azonban végül elhatárolódott a dalok direkt politikai felhasználásától. Azok művészi értékét, azt, amikké váltak, amennyire túlmutattak magukon, nem akarta egydimenzióssá tenni, degradálni a politika oltárán. Csengey Dénes ezzel szemben akkor úgy gondolta, hogy az eljövendő tiszta változások érdekében bármit érdemes feláldozni. Barátja kései elutasító válaszát hátbaszúrásként élte meg. Azt ezt követő időszakról Cseh Tamás így emlékezett 1998-ban Erdélyi János dokumentumfilmjében:

„És akkor nem találkoztunk. Megbántódott. Én pedig szintén megbántódtam, hogyha nem érti, akkor hol van a Dénes? Egy jó év múlva egyszer csak felhívta a feleségemet […], hogy eljönne meghallgatni engem a színházban. […] Az Új dalokat énekeltem. Utána elmentünk a Pilvaxba többen, színésztársaim meg a Dénes is ott volt, és olyan furcsa volt látni a kollégáim arcát, hogy roszszallják a Dénes jelenlétét. Addigra már a politika beült mindenhova, és olyan rossz volt, hogy én, aki nagyon örültem a Dénesnek, láttam, hogy más viszonyba került. Azok, akik szerették, most van, akik szimpatizálnak, van, aki direkt máshova ül… Akkor találkoztunk utoljára, ott a Pilvaxban. És akkor egy hónap múlva – már nem tudom kitől hallottam – mint a villámcsapás, hogy meghalt."[16]

Ugyanebben az interjúban foglalta össze Cseh Tamás, hogy mi vezetett előbb a közös dalok, majd barátja végső elvesztéséhez. Ennél kifejezőbb végszót én sem találtam:

„Egy tiszta szívű szekszárdi fiú belekerül egyszer csak Magyarországnak a legsűrűbb idejébe, bele a politikába, ilyen sűrű nem is volt azóta se a politikai élet és az egymásnak feszülés, a szándékok, ami majdnem gyűlöletbe torkollott pont azokban az időkben, amit már szinte elviselhetetlen volt kívülről is nézni. Az egyszerű állampolgár nézte, hogy mi folyik, minden pillanatban vér csoroghatott volna, olyan volt. És ebbe hirtelen ezzel a szent tudattal – mert ő abszolút hitt abban, amit csinál – belekerülni, az végzetszerű, az szinte egyenes út."[17]

16 Cseh Tamás. In Erdélyi János: *A kétségbeesés méltósága – Emlékek Csengey Dénesről* (film, 1998) vágatlan anyag.

17 Cseh Tamás. In Erdélyi János: *A kétségbeesés méltósága – Emlékek Csengey Dénesről* (film, 1998) vágatlan anyag.